

Priručnik za prepoznavanje i obrazovanje djece s jezičnim teškoćama

Urednica:
Jelena Kuvač Kraljević

Projekt je sufinancirala Europska unija
iz Europskog socijalnog fonda
"Ulaganje u budućnost"

NAKLADNIK:

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ZA NAKLADNIKA:

prof. dr. sc. Antonija Žižak, dekanica

UREDNIK:

doc. dr. sc. Jelena Kuvač Kraljević

RECENZENTI:

prof. dr. sc. Melita Kovačević

prof. dr. sc. Draženka Blaži

LEKTURA:

Robert Posavec

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I TISAK:

ACT PRINTLAB d.o.o., Dr. Ivana Novaka 38, 40 000 Čakovec

NAKLADA:

2 000

Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Projekt je sufinancirala Europska unija
iz Europskog socijalnog fonda

Za više informacija o EU fondovima posjetite:

Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije

Strukturni i investicijski fondovi

www.mrrfeu.hr

www.strukturnifondovi.hr

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000898273.

ISBN 978-953-6418-76-3 Stručni niz: Knjiga 24.

*Projekt: Prerequisites for academic equality:
early recognition of language disorders (IPA 4.1.2.2.02.01.c02)*

Priručnik za prepoznavanje i obrazovanje djece s jezičnim teškoćama

Urednica:
Jelena Kuvač Kraljević

Zagreb, 2015.

SADRŽAJ

Prije svega riječ dvije	6
1. Što je jezik? <i>Gordana Hržica, Maja Peretić</i>	9
2. Rani jezični razvoj <i>Jelena Kuvač Kraljević, Lana Kologranić Belić</i>	25
3. Kasni jezični razvoj <i>Jelena Kuvač Kraljević, Marina Olujić</i>	35
4. Rana pismenost <i>Maja Peretić, Nevena Padovan, Lana Kologranić Belić</i>	52
5. Jezični, govorni i komunikacijski poremećaji djece predškolske i školske dobi <i>Lana Kologranić Belić, Ana Matić, Marina Olujić, Ivana Srebačić</i>	64
6. Važnost prevencije i intervencije u logopedskom radu <i>Nevena Padovan, Jelena Kuvač Kraljević, Ana Matić</i>	78
7. Rano prepoznavanje odstupanja u jezičnom razvoju: probir jezičnih sposobnosti u predškolskoj dobi <i>Marina Olujić, Gordana Hržica, Ivana Srebačić</i>	88
8. Grupna jezična terapija <i>Ana Matić, Lana Kologranić Belić, Jelena Kuvač Kraljević</i>	101
9. Obrazovanje djece s jezičnim teškoćama <i>Jelena Kuvač Kraljević, Maja Peretić</i>	114
10. Aktivnosti poticanja jezičnog razvoja <i>Ivana Srebačić, Gordana Hržica</i>	128
Literatura	153

PRIJE SVEGA RIJEČ DVIJE

Priručnik za prepoznavanje i obrazovanje djece s jezičnim teškoćama jedan je od ishoda projekta *Preduvjeti školskog uspjeha: rano prepoznavanje jezičnih teškoća*, koji se provodio od kolovoza 2013. do veljače 2015. u Laboratoriju za psiholingvistička istraživanja Odsjeka za logopediju Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a u suradnji s Hrvatskim logopedskim društvom, Agencijom za odgoj i obrazovanje te Udrugom odgajatelja dječjih vrtića.

Radi određivanja specifičnosti jezičnih teškoća u hrvatskome jeziku, proteklih su se 20 godina intenzivirala istraživanja usmjerena prema jezičnom usvajanju, razvoju i obradi. Podatci prikupljeni u tim istraživanjima osnovica su za dostizanje novih ciljeva koji su postavljeni logopediji kao struci i znanstvenoj disciplini. Naime, težnja je europske logopedске prakse potaknuti preventivne mjere kojima će se omogućiti što ranije prepoznavanje djece rizične za jezične teškoće kako bi im se pravovremeno pružila odgovarajuća intervencija. Prema nalazima Udruge logopeda Europske unije (eng. *Standing Liaison Committee of E.U. Speech and Language Therapists and Logopedists*; CPLOL) logopedska je djelatnost najvećim dijelom usmjerena na tercijarnu prevenciju, odnosno na osiguravanje različitih vidova podrške kojima se podiže kvaliteta života osoba s jezičnim, govornim i komunikacijskim poremećajima, kao što su razvoj različitih oblika potpomognute komunikacije ili oblikovanje obrazovnih programa primjerenih mogućnostima djece s jezičnim i komunikacijskim teškoćama. Značajno je manje učinjeno u području primarne i sekundarne intervencije. Stoga je cilj ovoga projekta bio potaknuti i razviti te vidove intervencije u logopedskom stručnom radu u našoj sredini, ali utemeljene isključivo na empirijskim dokazima. Budući da se primarna intervencija odnosi na podizanje društvene svijesti o određenim teškoćama, bilo je nužno uključiti sudionike izvan logopedskog područja, a koji neizravno utječu na unaprjeđivanje jezičnih i komunikacijskih sposobnosti djece predškolske dobi. S obzirom na to da se cijelim projektom ističe važnost rane intervencije, što označava razdoblje ranog djetinjstva, roditelji i odgojitelji su prepoznati kao oni koji najvećim dijelom definiraju djetetovu najbližu okolinu u prvim godinama njegova jezičnoga razvoja. Primarna je intervencija bila usmjerena upravo prema njima. Sekundarna se intervencija odnosi na unaprjeđivanje logopedskih postupaka. U ovom su projektu na temelju kliničkog iskustva članova projektnoga tima definirana dva ranjiva područja logopedске djelatnosti u tom dijelu intervencije: područje probira i područje terapijskih programa. Iako logopedi svakodnevno provode terapijske postupke, često izostaje evaluacija uspješnosti pojedinih terapijskih programa. Također, terapije se najčešće temelje na izravnom pristupu - logoped i korisnik terapije - dok neizravni pristup, koji podrazumijeva uključenost drugih osoba koje su važne u svakodnevnom životu primatelja terapije, kao što su roditelji ili bračni partneri, dobrim dijelom izostaje. Također, u našoj se logopedskoj praksi do sada nije ozbiljno pristupilo pitanju probira kao drugog

5.

5. JEZIČNI, GOVORNI I KOMUNIKACIJSKI POREMEĆAJI DJECE PREDŠKOLSKE I ŠKOLSKE DOBI

Lana Kologranić Belić, Ana Matić, Marina Olujić, Ivana Srebačić

5.1. Jezik, govor i komunikacija

Često se jezik, govor i komunikacija upotrebljavaju kao sinonimi, što ne treba čuditi jer su ta tri sustava međusobno ovisna i komplementarna u svom ostvarenju. Međutim, točno je i da su to tri neovisna sustava od kojih je svaki određen svojom jedinstvenom strukturom, specifičnim obilježjima i razvojnim procesima.

5.1.1. Jezik, govor i komunikacija kao neovisni sustavi

Jezik je sustav koji se najčešće ostvaruje putem govora koji je, sukladno tome, zvučno ostvarenje jezika (vidi više 1. poglavlje). Međutim, osim govorom, jezik može biti prenesen i pisanim putem, znakovima kao u znakovnom jeziku, dodirom kao jezična poruka kako je prenose gluhoslijepe osobe putem taktilnog znakovnog jezika i tako dalje. To znači da je jezik odjeljiv od govora. Kada je jezik lišen govora, komunikacija i dalje ostaje, jer je jezik, kako to tvrde funkcionalisti, nastao upravo iz komunikacijskih razloga. Čovjek je društveno biće, a interakcija s okolinom temelj, ali i cilj te društvenosti. Gledajući razvojno, djeca su od rođenja u interakciji sa svojom najbližom okolinom (primjerice, osmjehivanjem i usmjeravanjem pogleda), odnosno ona komuniciraju s njom, a da pri tome jezik još nije usvojen, a govorni elementi uspostavljeni. Iz nekolicine primjera razvidna je neovisnost tih triju sustava. Nužno je poznavati strukturu i obilježja svakog od sustava i prepoznavati granice među njima, posebno iz kliničkih razloga, kako bi se teškoće uspješno prepoznale te, što je najbitnije, kako bi se propisali i pravilno proveli odgovarajući terapijski ciljevi.

5.1.2 Jezik, govor i komunikacija kao međusobno ovisni i komplementarni sustavi

Govor je čovjeku najbolji i najlakši način komunikacije, rekao je Ivo Škarić (1991, str. 73). To znači da je potrebna međusobna usklađenost i komplementarnost svih triju sustava da bi se govorilo o urednom jezičnom, govornom i komunikacijskom razvoju. Kod većine djece ta se usklađenost odvija u skladu s psiholingvističkim

odrednicama urednog razvoja, što znači pravilnim redoslijedom i u očekivanim vremenskim razdobljima. Nažalost, kod manjeg, ali ne i zanemarivog dijela populacije, taj razvoj ne teče očekivano. Zbog već navedene međuovisnosti, narušenost jednog sustava može utjecati na kvalitetu preostalih iako preostali sustavi nisu izravno pogođeni. Tako će izuzetno loša govorna izvedba glasova utjecati na razumljivost govora, a time i određivati komunikacijski uspjeh. Nedovoljna će pak usvojenost jezika kod djece s jezičnim teškoćama unaprijed odrediti manju učestalost njihovog stupanja u različite komunikacijske aktivnosti.

U nastavku slijedi pregled nekih od najučestalijih poremećaja jezika, govora i komunikacije koji se javljaju u vrtićkom i školskom razdoblju. Da bi se prikazale granice među poremećajima, oni će se predstaviti upravo s obzirom na sustav kojemu pripadaju. Prikazi su namijenjeni prvenstveno odgojiteljima i učiteljima te su opisi stoga svedeni na određenje, pojmovlje i simptomatologiju poremećaja. Ove bi temeljne odrednice poremećaja trebale poslužiti u svrhu njihova upoznavanja i osvještavanja posljedica koje svaki od njih ima na djetetov društveni razvoj i školski napredak.

5.2. Jezični poremećaji

Općenito govoreći, jezični poremećaji mogu biti razvojni i stečeni. Razvojni jezični poremećaji, kao što sam naziv kaže, vezuju se uz razdoblje usvajanja jezika, a stečeni nastaju nakon što je usvojena osnova materinskog jezika. Tako će posebne jezične teškoće koje odražavaju veća ili manja odstupanja u jezičnom razvoju, ali se javljaju od djetetova rođenja pripadati skupini razvojnih jezičnih poremećaja. Jezični poremećaj nastao uslijed lezije mozga u odrasloj dobi, a koji se naziva afazija, primjer je stečenih jezičnih poremećaja. U nastavku će se opisati samo razvojni jezični poremećaji, i to zakašnjeli jezični razvoj, posebne jezične teškoće i disleksija.

Prema Eurostatu (2014) procjenjuje se da je u Europi 5,8 milijuna djece i mladih do 18. godine pogođeno jezičnim teškoćama (bez obzira pod kojom se dijagnozom dijete vodi: posebne jezične teškoće, disleksija ili specifične teškoće učenja). Prosječna prevalencija jezičnih teškoća od 7% u brojčanom prikazu znači da se svake godine u proces osnovnoškolskog obrazovanja, odnosno u prvi razred uključi od 2 500 do 3 000 djece s tim teškoćama. Nažalost, iz različitih razloga neće sva djeca biti prepoznata, što upućuje na nužnost razvijanja preventivnih mjera osvještavanja svih sudionika obrazovnog sustava o važnosti urednog jezičnog razvoja i razvijanja osjetljivosti za pravovremeno upućivanje djeteta na daljnju procjenu.

5.2.1. Zakašnjeli jezični razvoj

Određeni broj djece unatoč urednom kognitivnom razvoju, urednom sluhu i slušnoj obradi bez utvrđenih strukturnih oštećenja pokazivat će kašnjenje u prvoj i drugoj godini u jezičnom razumijevanju i proizvodnji (Haynes i Pindzola, 2004; Shipley i McAfee, 2004). U pravilu ova skupina djece u svom jezičnom razvoju slijedi tijek urednog jezičnog razvoja, ali on ide sporijim tempom (Roth i Worthington, 2005). To znači da će umjesto očekivanog pojavljivanja prve riječi oko prve godine života, ona uslijediti oko godinu i pol dana ili još kasnije, a u dobi od dvije godine proizvodit će manje od 50 riječi koje pri tome još neće kombinirati. Navedena skupina djece koja pokazuje kašnjenje u jezičnom razvoju u engleskoj literaturi poznata je pod nazivom *late talkers*, odnosno kasni govornici.

Procjenjuje se da će od sve djece koja u prvim godinama pokazuju znakove kašnjenja njih oko 40% (Haynes i Pindzola, 2004; Shipley i McAfee, 2004) i nakon treće godine nastaviti pokazivati jezična odstupanja te će biti kategorizirana kao djeca s posebnim jezičnim teškoćama (vidi potpoglavlje 5.2.2. Posebne jezične teškoće), dok će preostali te teškoće prevladati. Unatoč nizu provedenih istraživanja još uvijek nisu jasno definirana obilježja prema kojima se pouzdano može predvidjeti kojoj će od te dvije skupine dijete pripasti.

Kasni govornici pokazuju smanjene kapacitete ili odstupanja u sljedećim obilježjima (Ellis i Thal, 2008):

- imaju ograničeni fonološki inventar
- proizvode više pogrešaka na vokalima
- upotrebljavaju ograničene ili pojednostavljene slogovne strukture
- češće brišu početni i posljednji konsonant
- kasne s fazom brbljanja
- kasne s proizvodnjom prve riječi
- proizvode netipične pogreške
- manje su okupirana simboličkom igrom
- prije 16. mjeseca češće upotrebljavaju geste od djece urednog jezičnog razvoja
- nakon druge godine počinju pokazivati kašnjenje u usvajanju gramatike.

S obzirom na prisutnost odstupanja u jezičnom razvoju tijekom cijelog predškolskog razdoblja jasno je da će dijete kasni govornik i u školi pokazivati slabija postignuća (Rescorla i sur., 1997; Rice i sur., 2008; Roos i Weismer, 2008). Naime, uspoređujući tri skupine djece školske dobi čiji su roditelji izvijestili o njihovom, s obzirom na vrijeme progovaranja, uranjenom, urednom i zakašnjelom jezičnom razvoju, na nizu se mjera (rječnik, spontani govor, fonemska svjesnost, fonološka obrada, razumijevanje pročitano, točnost i tečnost čitanja) potvrdilo je da većina djece koja su prepoznata kao kasni govornici u razdoblju ranog jezičnog razvoja u školskoj dobi pokazivala također slabije rezultate (Preston i sur., 2010). Skupina kasnih govornika toliko je heterogena da je potrebno uvažiti niz čimbenika za konačno predviđanje individualnog ishoda. Važno je naglasiti da unatoč tomu što

jedan dio djece koji kasni u ranom jezičnom razvoju i nakon treće godine dostigne svoje vršnjake, to vrlo često može biti samo privid. Ta je skupina djece iznimno podložna recidivima, posebno u razdoblju ovladavanja vještinama čitanja i pisanja i u razdoblju adolescencije (Rescorla i Lee, 2000). Stoga bi bilo poželjno pratiti jezična postignuća u kasnijim godinama sve djece koja su pokazivala znakove kašnjenja u prvim godinama (Roos i Weismer, 2008), a ne samo one koja će i nakon treće godine nastaviti pokazivati znakove jezičnih teškoća.

5.2.2. Posebne jezične teškoće

Nazivlje dijagnostičke kategorije posebne jezične teškoće (PJT) često se mijenjalo - nedovoljno razvijen govor, nezreo govor, dječja afazija, disfazija, zaostao govorni razvoj, spori razvoj ekspresivnog jezika i tako dalje – a razlog tomu bili su nedovoljno definirani dijagnostički kriteriji. Od 80-tih se godina prošlog stoljeća smatralo da su kod djece s posebnim jezičnim teškoćama sve druge kognitivne funkcije, odnosno neverbalne sposobnosti, uredne. Međutim, unatrag desetak godina nekoliko istraživanja pokazalo je da djeca s posebnim jezičnim teškoćama pokazuju niže rezultate od urednih ispitanika na brojnim zadacima kojima se ispituju neverbalne sposobnosti, kao što su simbolička igra, mentalne predodžbe, razmišljanje prema analogiji, vizualno-spacijalna organizacija, klasifikacija i tako dalje (Leonard, 1998; Lewis i sur., 2000). Stoga je danas dio istraživača naklonjeniji nazivu *primarne jezične teškoće* (Kohnert i sur., 2009) jer se tim nazivom upućuje samo na to da su poteškoće kod te skupine djece prisutne u području jezika pri čemu se ne isključuju niža postignuća i u drugim područjima, a koja proizlaze iz njihove povezanosti i međuovisnosti s jezikom.

Djeca s jezičnim teškoćama, kao što je već navedeno, kasnije progovaraju, ali odstupanja u jeziku s dobi postaju sve uočljivija što neminovno utječe na ovladavanje vještinama čitanja i pisanja, a posebice na njihove socijalne vještine (Conti-Ramsden i Durkin 2008; Nippold i sur., 2009). Ne treba stoga čuditi da će veći dio ove djece u školskom razdoblju imati dijagnozu disleksije ili specifičnih teškoća učenja. Djeca s posebnim jezičnim teškoćama imaju poteškoća u govornom i pisanom jeziku, i to na planu razumijevanja i proizvodnje na svim ili nekim jezičnim sastavnicama (fonologija, morfologija, semantika, sintaksa i pragmatika).

Sažeti prikaz simptomatologije posebnih jezičnih teškoća odnosi se na razdoblje nakon 3. godine jer su obilježja narušenog jezičnog razvoja do te dobi navedena u prethodnom opisu kasnih govornika:

- otežano usvajaju nove riječi te imaju poteškoće s prizivanjem riječi
- kasne s oblikovanjem dvočlanih i višečlanih iskaza
- razvoj fonološkoga sustava je usporen, prizivanje fonoloških kodova je otežano
- kasnije dostižu osnovu materinskoga jezika
- prisutne su sustavne i nesustavne pogreške u glagolskoj i imenskoj morfologiji, otežano usvajaju prostorne odnose

- rijetko započinju i održavaju konverzaciju, u diskursu nedostaje koherentnosti i kohezije, cjelokupna struktura priče znatno je jednostavnija.

Posebne jezične teškoće heterogena su klinička slika kojom se opisuje spektar različitih profila jezičnih teškoća. Iako postoji nekoliko podjela PJT-a, klasična i najraširenija podjela razlikuje dva tipa PJT-a (Tomblin i sur., 1997; Schöler i sur., 2003):

- receptivne jezične teškoće - kod ove djece razumijevanje je ispod razine razumijevanja jezika primjerenog za dob. Djeca s receptivnom jezičnom teškoćom u svim slučajevima imaju i ekspresivnu jezičnu teškoću koja se može pojaviti i kao izolirana poteškoća kod urednog razumijevanja
- ekspresivne jezične teškoće - odnose se na nedostatnu sposobnost proizvodnje jezičnih iskaza s obzirom na dob djeteta.

Kod svih jezičnih, govornih i komunikacijskih poremećaja ključno je rano otkrivanje, a potom i uključivanje u terapijski postupak. Isto pravilo vrijedi i za posebne jezične teškoće. Vrlo često dijete s jezičnim teškoćama u predškolskom razdoblju ostaje neprepoznato ili najbliža okolina ne pridaje dovoljno pozornosti znakovima jezičnih teškoća, smatrajući da će ih dijete sazrijevanjem prevladati. Zabrinutost se najčešće pojavi kada dijete započne s formalnim obrazovanjem te ima značajnih teškoća s ovladavanjem vještina čitanja i pisanja, razumijevanjem pisanog sadržaja, usvajanjem novih znanja, odnosno ima poteškoća općenito sa savladanjem školskog sadržaja.

5.2.3. Disleksija

Jezične teškoće nastavljaju se i u školskom razdoblju. Budući da je to razdoblje kada sva djeca usvajaju nove vještine kao što su čitanje i pisanje, kod djece s jezičnim teškoćama ovaj proces može rezultirati teškoćama učenja. *The International Dyslexia Association* (2002) kao jednu od nekoliko teškoća učenja navodi i disleksiju. Definira je kao jezično utemeljen poremećaj koji obilježavaju teškoće u dekodiranju pojedinih riječi, a koje obično odražavaju nedostatne sposobnosti fonološke obrade. Teškoće u dekodiranju riječi nisu u skladu s obzirom na dob i ostale kognitivne sposobnosti te nisu rezultat općih razvojnih ili senzoričkih teškoća. Disleksiju često prate druge teškoće, primjerice teškoće u pisanom jeziku, odnosno disgrafija.

Iako se nekada smatralo da se simptomi disleksije mogu prepoznati tek kada dijete uđe u sustav formalnog obrazovanja, danas se pouzdano zna da se oni mogu prepoznati i ranije na temelju pretkazatelja, odnosno sposobnosti i vještina koji su preduvjeti za ovladavanje čitanjem i pisanjem, a koje dijete stječe prije nego što započne formalni oblik poduke. Te prvenstveno jezične, ali i vizualno-perceptivne sposobnosti, objedinjene su pod nazivom rana pismenost (vidi 4. poglavlje).

Ulaskom u sustav formalnog obrazovanja počinju se javljati simptomi koji upućuju na teškoće čitanja i pisanja. Važno je ponovno naglasiti da disleksija ne *nastaje* kada dijete krene u školu, već određeni problemi u jeziku postoje i otprije. Budući da ih dijete ne može svladati, javljaju se poteškoće u čitanju i pisanju koje se, kada dođe do automatizacije ovih vještina, prepoznaju kao disleksija. Neke od tih poteškoća, odnosno simptoma jesu (Lenček i sur., 2007):

- neovladanost fonemskim stapanjem i raščlambom
- neprepoznavanje i neimenovanje slova
- teškoće uspostavljanja veze fonem - grafem
- obrnuto pisanje slova i brojki - zrcalno pisanje
- dodavanje i zamjena glasova i slova (posebno u skupini malih tiskanih slova: *b, p, d; m, n, u; a, o; š, ž* – vizualno slična slova), slogova pa i cijelih riječi u čitanju i pisanju
- duže vrijeme potrebno za čitanje i pisanje
- nerazumijevanje pročitano.

Istraživanja pokazuju da je učestalost pojavljivanja disleksije između 5 i 7%, pri čemu se češće se javlja kod dječaka nego kod djevojčica (Habib, 2000). Studije starijeg datuma kao uzrok disleksije navode teškoće u vizualnom sustavu, dok recentnije spoznaje glavnim uzrokom disleksije smatraju teškoće u fonološkom dekodiranju, tj. pretvaranju pisanih simbola (grafema) u glasove (foneme). U skladu s tim, jedna od predloženih podjela disleksije upravo je ona koja ju dijeli na jezični i vizualni tip disleksije (Kuvač Kraljević i Palmović, 2011). Djeca s vizualnom disleksijom imaju teškoća u vizualnom raspoznavanju grafema i njegovu povezivanju s fonemom, često zamjenjuju vizualno slična slova, ali pri tome nemaju nužno teškoća s jezičnom obradom. Suprotno njima, djeca s jezičnom disleksijom imaju poteškoća s obradom bilo kako predstavljene jezične informacije pa tako i pismeno.

Osoba s disleksijom može se školovati po redovnom programu, a logopedska terapija, kao i individualizirani pristup unutar redovnog obrazovnog programa (prilagodba metoda, sredstava i didaktičkih materijala), može značajno pomoći. Važna je suradnja roditelja, učitelja, odnosno nastavnika i stručnog tima koji može pomoći djetetu da nađe načine olakšanog stjecanja znanja učenika u školi (o temi obrazovanja djece s disleksijom vidi više poglavlje 9).

5.3. Govorni poremećaji

U sklopu govornih poremećaja opisat će se tri poremećaja: artikulacijski poremećaji, odnosno poremećaji izgovora glasova, poremećaj tečnosti govora i dječja govorna apraksija. Prvi spomenuti poremećaj najučestaliji je poremećaj u predškolskom razdoblju, a uz poremećaj tečnosti govora i najuočljiviji.

5.3.1. Artikulacijski poremećaji

Artikulacijski poremećaji, odnosno poremećaji izgovora glasova, poremećaji su motoričke izvedbe pojedinog glasa (jednog ili više njih) koji se manifestiraju u vidu (American Speech-Language-Hearing Association - ASHA):

- omisije - nečujna realizacija nekog glasa
- supstitucije - zamjena jednog glasa drugim
- distorzije - nepravilno izgovaranje pojedinog glasa.

Nekoć se naziv artikulacijski poremećaji terminološki izjednačavao s pojmom dislalija, dok danas recentna literatura preferira termin artikulacijski poremećaji, odnosno poremećaji izgovora glasova. Poremećaji izgovora najčešće se promatraju s obzirom na dob, spol, pojedine glasove ili skupine glasova. Većina je istraživanja pokazala da je razvoj artikulacije nešto brži kod djevojčica nego kod dječaka, osobito u dobi od tri do pet i pol godina. Ipak, broj teškoća u izgovoru opada s dobi u oba spola. Smatra se da oko 30% djece predškolske dobi ima artikulacijske poremećaje. Najčešći poremećaji izgovora glasova jesu sigmatizam (teškoće u izgovoru glasova s, z, c, š, ž, č, ć, dž, đ), a slijede ga rotacizam (teškoće u izgovoru glasa r) i lambdacizam (teškoće u izgovoru glasa l) (Farago i sur., 1998). Artikulacijski poremećaj može se javiti kao izolirana teškoća ili može biti praćen nekom drugom teškoćom (primjerice, fonološkim poremećajem), može biti poremećen izgovor jednog ili više glasova.

Tablica 1. Prikaz uobičajene pojave glasova s obzirom na dob djece (Posokhova, 2005)

Dob	Glasovi
1 – 2	a, o, e, p, b
2 – 3	i, u, f, v, t, d, n, nj, m, k, g, h, j
3;6 – 4;6	s, z, c, š, ž, l, lj
4;6 – 5	č, ć, dž, đ, r

Naravno da se glasovi ne moraju nužno razviti u navedenim dobnim okvirima, međutim predškolsko dijete staro pet i pol ili šest godina trebalo bi ispravno izgovarati sve glasove (Posokhova, 2005). Kada se od djeteta očekuje da točno izgovara pojedini glas, a ono to ne čini, to izlazi iz okvira razvojnih grešaka i predstavlja artikulacijsku teškoću.

Artikulacijski se poremećaji u odnosu na uzrok i mehanizam mogu dijeliti na organske i funkcionalne (Posokhova, 2005). Organski su uzrokovani anatomske promjenama u govornim organima kao što su nepravilni zubi i zagriz, visoko i usko tvrdo nepce, prekratka i zadebljana podjezična vezica, rascjepi usne i nepca i slično. Funkcionalni su češća pojava i podrazumijevaju nedovoljnu pokretljivost i spretnost govornih organa.

Uz artikulacijske poremećaje nužno je spomenuti i fonološke poremećaje jer dobar dio recentne literature klasificira artikulacijske teškoće kao jednu vrstu fonoloških poremećaja ili ih čak u potpunosti izjednačava. Iako su ta dva poremećaja povezana, nužno ih je međusobno razlikovati. Prikazujući razliku među njima Blaži (2011) ističe da kod artikulacijskih poremećaja dijete motorički pogrešno izvodi jedan ili nekoliko glasova iz iste skupine i to konzistentno, ali pri tome nema poteškoća na jezičnom planu. Suprotno artikulacijskim teškoćama, dijete s fonološkim poremećajem može proizvesti neki glas, ali ne zna kad ga treba proizvesti i gdje ga smjestiti u proizvodnji. Nadalje, proizvodi višestruke pogreške na fonološkoj razini te pri tome najčešće pokazuje teškoće i na drugim jezičnim sastavnicama, a ne samo na razini fonološke obrade. U skladu s navedenim obilježjima može se zaključiti da je poremećaj artikulacije isključivo poremećaj motoričke izvedbe glasa, dok se fonološki poremećaj odnosi na poteškoće na mentalnoj razini fonološkog sustava (Bauman-Waengler, 2000; Blaži i Arapović, 2003). Smatra se da je u 20% do 25% slučajeva riječ o poremećaju na razini artikulacije, dok je u ostalim slučajevima poremećaj ipak i na fonološkoj razini (Farago i sur., 1998), čime se ulazi u područje jezičnih poremećaja. Supostojanje artikulacijskih i fonoloških poremećaja i ponekad teškoće u njihovu razlikovanju još je jedan primjer povezanosti, preklapanja i međuovisnosti jezika i govora, ali i napomena o važnosti njihova međusobna razlikovanja kako bi se poteškoće točno definirale i u skladu s tim postavili odgovarajući terapijski postupci.

5.3.2. Poremećaji tečnosti govora

Tečan je govor onaj koji se ostvaruje kontinuirano, prema zakonitostima fonetskog vezivanja glasova, određenom ritmu, visini, naglasku ili melodiji određenog jezika. Ova suprasegmentalna obilježja govora vrlo su važna jer nose brojne informacije, kao primjerice one o osobinama govornika, njegovom trenutnom stanju i emocijama. Netečan govor karakterizira povećan broj oklijevanja, zastoja, stanki i ispravljanja. Nije svaka netečnost nužno zabrinjavajuća. Svi ljudi u nekim situacijama, primjerice straha i nelagode, pričaju brže ili sporije nego inače, zaboravljaju što su htjeli reći, oklijevaju, upotrebljavaju poštalice, ponavljaju fraze, rečenice ili višesložne riječi. Ovo je obična ili normalna netečnost i ne zahtijeva terapiju. Zabrinjavajuće su one netečnosti koje se javljaju unutar riječi i praćene su napetošću. Njih karakteriziraju ponavljanje glasova, slogova i jednosložnih riječi, produžavanje glasova te duge pauze i blokade (ASHA, 1999). Normalne i tzv. mucajuće netečnosti se, dakle, razlikuju u brzini govora te vrsti i količini netečnosti i napetosti u govoru.

Poremećaji tečnosti govora su mucanje i brzopletost. Ponekad ih je teško razlikovati, stoga je bitno dobro poznavati njihova temeljna obilježja.

5.3.2.1. Mucanje

Kroz povijest su se mijenjale i navodile različite definicije mucanja. Danas se zna da je mucanje vrlo složen fenomen koji se manifestira na govornom, psihološkom, tjelesnom i socijalnom području. Prema posljednjem Dijagnostičkom i statističkom priručniku za duševne poremećaje DSM-V (2014), mucanje se definira kao komunikacijski poremećaj koji karakterizira prekid u normalnoj tečnosti govora, pri čemu brzina govorenja nije u skladu s onom koja se očekuje s obzirom na dob. Učestala su ponavljanja glasova, slogova i jednosložnih riječi, produžavanja glasova, umetanja, pauze unutar riječi, čujne ili tihe blokade, napetosti i cirkumlokucije, odnosno zamjene riječi. Sve navedeno uočava se već tijekom ranog razvoja i utječe na školski uspjeh i socijalnu komunikaciju. Prema već spomenutom DSM-V (2014), u dijagnostičke su kriterije uvršteni i tjeskoba i izbjegavanje govorenja.

Postoje primarna i sekundarna obilježja mucanja. Primarna obilježja mucanja odnose se na mucajuće netečnosti, dok se sekundarna obilježja mucanja javljaju kao reakcija na ove netečnosti. To su naučena ponašanja ili popratni pokreti i tikovi koji se javljaju kao pokušaj da se izbjegne primarno mucanje: izbjegavanje kontakta očima, učestalo treptanje, kočenje čeljusti, treperenje nosnica i slično (Ward, 2006).

Postoje određeni čimbenici koji se mogu povezati s pojavom mucanja (Yairi i Ambrose, 2005; Ward, 2006):

- dob - najčešće se javlja u predškolskoj dobi
- spol - češće se javlja kod muške djece
- genetska predispozicija - djeca koja imaju bliske rođake koji mucaju imaju tri puta veću vjerojatnost da će i sama mucati
- postojanje drugih jezičnih i govornih teškoća ili teškoća učenja - mucanje se često javlja kod djece koja imaju fonološke i artikulacijske teškoće i teškoće učenja
- okolinski čimbenici - djeca koja učestalo doživljavaju pritisak u situacijama koje zahtijevaju govorenje ili imaju lošije govorne modele također su rizična populacija
- trajanje mucajućih netečnosti - rizik za pravo mucanje veći je ako mucajuće netečnosti traju više od 6 mjeseci.

Mucanje u dječjoj populaciji može biti:

1. fiziološko ako se radi o normalnoj netečnosti tijekom jezičnog i govornog razvoja
2. razvojno, odnosno početno mucanje koje karakteriziraju spor i neravnomjeran govor s mnogo pauza, produljivanja vokala, ponavljanje slogova i glasova na početnim dijelovima riječi te strah u situacijama koje zahtijevaju govor

3. neurogeno ako je nastalo kao posljedica traume u središnjem živčanom sustavu, a netečnosti se javljaju na svim dijelovima i svim vrstama riječi. Karakteriziraju ga umetanja glasova, prekidi i nepotrebni pokreti usana tijekom govora. Osim u spontanom govoru, može se javiti i tijekom pjevanja i izgovaranja automatizama (Sardelić i Šikić, 2008).

U najvećem broju slučajeva mucanje se javlja između druge i sedme godine i može nastupiti naglo ili postupno (DSM-V, 2014). Različiti su podaci o njegovoj prevalenciji, međutim najčešće se govori o čak 2,5% djece predškolske dobi (Proctor i sur., 2002; Yairi i Ambrose, 2005) i nešto manje od 1% odraslih osoba (Craig i sur., 2002). Prema podacima najnovijeg DSM-V (2014) čak 65% do 85% djece spontano se oporavi, međutim ako su simptomi izraženi i dugotrajni, potrebno je potražiti pomoć logopeda. Naime, nakon određenog vremena djeca počnu gubiti samopouzdanje, mijenjaju sliku o sebi te smatraju da je govorenje iznimno teško, zbog čega se povlače i manje sudjeluju u društvenim i školskim aktivnostima, ne ostvarujući svoj puni potencijal.

5.3.2.2. Brzopletost

Iako se brzopletost kao poremećaj tečnosti govora ne spominje u DSM-V (2014), naširoko je prepoznat kao ozbiljan problem koji je teško definirati iz razloga što je često nejasno što čini bitne i stvarne simptome, a što slučajne i popratne. Brzopletost se najčešće definira kao poremećaj tečnosti govora čiji su segmenti zamijećeni kao prebrzi i/ili dizritmični, a mogu biti popraćeni pretjeranim *normalnim* netečnostima, pretjeranim izostavljanjem ili krivim izgovaranjem slogova i neprimjerenim stankama (St. Louis i Schulte, 2011). Ova je definicija u današnje vrijeme najviše u upotrebi među stručnjacima koji se bave poremećajima tečnosti govora. Góral-Pórola i Tarkowski (2014) navode da brzoplete osobe mogu imati i jezične teškoće vidljive na području semantike, fonologije i pragmatike. Ostali mogući simptomi jesu: nedovoljna svjesnost poremećaja, postojanje govorne netečnosti u obitelji, loš rukopis, neorganiziran jezik i konverzijske vještine, usporavanje govora i poboljšanje njegove kvalitete nakon upozorenja, artikulacijske pogreške, slaba razumljivost, socijalni problemi, otklonjiva pažnja, teškoće učenja i slično. Može se zaključiti da ovaj složeni sindrom čine govorne, jezične i psihološke komponente. Čisti se sindrom brzopletosti javlja vrlo rijetko i uglavnom koegzistira s drugim poremećajima, posebno s mucanjem (Sardelić i Rendulić, 2012).

Brzopletost se često pogrešno zamjenjuje s mucanjem, međutim ako se usporede simptomi ovih dvaju poremećaja, vidljivo je da se razlikuju u vrstama netečnosti, reakcijama na prekid tečnosti i razini zabrinutosti, postojanju nekih drugih teškoća i slično.

5.3.3. Dječja govorna apraksija

Riječ apraksija dolazi od grčke riječi *praxis*, a Velleman (2003) definira praksiju kao sposobnost stvaranja voljnih pokreta u svrhu izvođenja određene radnje ili pokreta. Prefiks *a* u riječi označava da nečeg nema, da je nešto odsutno te u riječi apraksija predstavlja odsustvo sposobnosti oblikovanja voljnih pokreta. Budući da je govorenje radnja koja se sastoji od niza složenih pokreta, njegova izvedba također može biti narušena. U slučaju postojanja teškoća artikulacije i prozodije prilikom govorenja, a koje nisu posljedica mišićnih slabosti ili paralize, radi se o neurogenom govornom poremećaju koji se zove govorna apraksija. Smatra se da ovi problemi nastaju na razini planiranja govora unutar središnjeg živčanog sustava (Hedge, 2006). ASHA (2007) definira dječju govornu apraksiju kao motorički govorni poremećaj koji se očituje teškoćama izgovaranja glasova, slogova i riječi, pri čemu te teškoće nisu posljedica motoričkih teškoća ili paralize. Važno je naglasiti da u većini slučajeva dijete zna što želi reći, ali to ne može izgovoriti. Dječja govorna apraksija u literaturi se često pojavljuje pod nazivima apraksija, razvojna dječja apraksija, razvojna verbalna dispraksija, verbalna dispraksija i slično (Blaži i Opačak, 2010).

ASHA (2007) definira čimbenike koji mogu upućivati na dječju govornu apraksiju: dijete ne guguće kao novorođenče; pojava prve riječi kasni, a kada se ona i pojavi najčešće joj nedostaju neki glasovi; dijete izgovara tek nekoliko konsonanata i vokala; pojednostavljuje riječi zamjenjujući teže glasove lakšima; ima teškoće s kombiniranjem glasova te radi neodgovarajuće pauze između njih, a postoji i mogućnost teškoća prilikom hranjenja. Starija djeca proizvode nedosljedne pogreške u izgovoru koje nisu posljedica nezrelosti; razumiju više nego što mogu proizvesti; imaju teškoća u oponašanju govora, no ipak je govor koji oponašaju razumljiviji od spontanog i često se čini da pokušavaju namjestiti govorne organe prije izgovaranja glasova. Teže izgovaraju dulje od kraćih riječi, teže im je govoriti kad su anksiozni, nepoznatim su osobama teško razumljivi, zvuče monotono i ponekad naglase pogrešan slog u riječi. Uz nabrojane simptome ASHA naglašava i dodatnu mogućnost teškoća, kao što su teškoće u jezičnom razvoju, teškoće fine motorike i koordinacije, preosjetljivost ili neosjetljivost unutar usne šupljine te teškoće prilikom učenja čitanja i pisanja.

Učestalost ovog poremećaja nije dovoljno proučavana djelomično zbog manjka jasnih i konzistentnih dijagnostičkih kriterija. Ipak, smatra se da je dječja govorna apraksija prisutna kod jednog do dva djeteta na njih 1 000 (Shriberg i sur., 1997). Dječja govorna apraksija, zajedno s disleksijom, diskalkulijom (poremećaj matematičkih sposobnosti), posebnim jezičnim teškoćama i poremećajem pažnje i hiperaktivnosti (ADHD) čini skupinu teškoća često nazvanu specifične teškoće učenja.

5.4. Komunikacijski poremećaji

Tijekom kognitivnog i socijalnog razvoja djeteta sve više postaje svjesno ljudi u svojoj okolini i njihovih ponašanja, što omogućuje usvajanje i ovladavanje komunikacijskim vještinama. Razvoj komunikacije započinje razdobljem u kojem djeca s okolinom komuniciraju prirodnim znakovima poput plača ili usmjeravanja pogleda bez namjere, a okolina znakove interpretira kao određene potrebe ili stanja. Krajem prve godine života djeca počinju komunicirati s namjerom da okolinu izvijeste o svojim potrebama ili željama. U ovom drugom razdoblju djeca za komunikaciju upotrebljavaju znakove razumljive okolini, poput gesti, a nakon prve godine javljaju se i prve riječi. Međutim, neka djeca pokazuju netipičan komunikacijski razvoj pa se zadržavaju u pojedinim razdobljima komunikacijskog razvoja mnogo duže nego djeca tipičnog komunikacijskog razvoja (Ljubešić i Cepanec, 2012).

Netipični komunikacijski razvoj prema najnovijoj klasifikaciji dijeli se na socijalni (pragmatički) komunikacijski poremećaj i poremećaj iz autističnog spektra (DSM-V, 2014).

5.4.1. Socijalni (pragmatički) komunikacijski poremećaj

Socijalni (pragmatički) komunikacijski poremećaj karakteriziraju teškoće neverbalne i verbalne komunikacije koje se ne mogu objasniti nižim kognitivnim sposobnostima (DSM-V, 2014). U neverbalnoj komunikaciji osobe s ovim poremećajem teško poštuju pravilo govorne izmjene (prvo *ja* pa zatim *ti*), teško prate temu i sadržaj trenutnog razgovora, nisu vješte u započinjanju razgovora i održavanju teme razgovora, teško razumiju dvosmislene ili neizrečene sadržaje i slično. Govoreći o jezičnoj proizvodnji, osobe sa socijalnim komunikacijskim poremećajem često griješe u redoslijedu riječi u rečenici, pogrešno upotrebljavaju glagolska vremena, a česte su i eholalije (stereotipno ponavljanje riječi ili fraza). Navedene se poteškoće javljaju rano u djetinjstvu, a kako se zahtjevi okoline i školskog sustava mijenjaju i usložnjavaju, one postaju sve izraženije. Osobe s ovakvim teškoćama u upotrebi jezika često se doimaju drugačijima, neprimjerenima u reakcijama i izjavama, nedovoljno socijalno osviještenima, a mogu izazivati i čuđenje drugih ljudi. Poremećaj narušava učinkovitost komunikacije i uspostavljanje socijalnih veza, što se negativno odražava na školski, akademski i profesionalni napredak pojedinca. Nema pouzdanih podataka o pojavnosti i učestalosti socijalnog komunikacijskog poremećaja, što se pripisuje dosadašnjoj nedosljednosti u jasnom definiranju ovog poremećaja.

5.4.2. Poremećaj iz autističnog spektra

Poremećaj iz autističnog spektra karakteriziraju teškoće u socijalnoj komunikaciji i socijalnim interakcijama uz ograničene i ponavljajuće obrasce ponašanja, interesa ili aktivnosti. Teškoće u komunikaciji mogu se zamijetiti već od prve godine djetetovog života pa djeca s poremećajem iz autističnog spektra često imaju neobične geste, besmisleni govor i usporeno reagiraju na okolinu. Također, djeca s ovim poremećajem nedovoljno izmjenjuju emocije i interese s okolinom pa teško sklapaju i održavaju prijateljstva, teško razumijevaju ponašanje druge osobe, pokazuju odstupajući kontakt očima i govor tijela (DSM-V, 2014). Osim toga, često su prisutni ponavljajući motorički pokreti ili ponavljajući govor, kao i interesi i aktivnosti vezane za samo određeni predmet, igračku ili temu što djeci s poremećajem iz autističnog spektra dodatno otežava komunikaciju s okolinom.

Premda podatci o učestalosti ovog poremećaja variraju, noviji izvještaji o prevalenciji pokazuju kako on zahvaća oko 0,8% djece u dobi od četiri godine te kako je čak četiri do pet puta češći u dječaka u odnosu na djevojčice (Nicholas i sur., 2009). Drugo istraživanje iz iste godine usmjereno na nešto stariju populaciju upućuje na prisustvo poremećaja u 1,6% djece u dobi od pet do devet godina (Baron-Cohen i sur., 2009).

LITERATURA

- Aitchison, J. (2003) *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*. Oxford: Blackwell.
- Akmajian, A., Demeres, R. A., Farmer, A. K., Harnish, R. M. (1997) *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*. Cambridge: The MIT Press.
- Američko psihijatrijsko udruženje, APU (2014) *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, DSM-V*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Anglin, J. M. (1993) Vocabulary development: a morphological analysis. *Monograph of the Society for Research in Child Development*, 58(10). 1-186.
- Anić Kuhar, K., Blaži, D., Butorac, Ž., Cvijanović, K., Horvatić, S., Kovačić, M., Kudek Mirošević, J., Ljubić, M., Matok, D., Pribanić, Lj., Špoljarec, M. (2007) *Upute za vanjsko vrjednovanje obrazovnih postignuća učenika s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama u osnovnim školama*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja.
- Anthony, J. L., Francis, D. J. (2005) Development of Phonological Awareness. *Current Directions in Psychological Science*, 14(5). 255-259.
- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, S., Zečević, V., Znika, M. (2005) *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baron-Cohen, S., Scott, F. J., Allison, C., Williams, J., Bolton, P., Matthews, F. E., Brayne, C. (2009) Prevalence of autism-spectrum conditions: UK school-based population study. *British Journal of Psychiatry*, 194. 500–509.
- Barrett, M. D. (1995) Early lexical development. U: P. Fletcher, B. MacWhinney (ur.) *The handbook of child language*. Malden, MA: Blackwell Publishers. 211-241.
- Bates, E. (1976) *Language and context: The acquisition of pragmatics*. New York: Academic Press.
- Bates, E., Devescovi, A., Wulfeck, B. (2001) Psycholinguistics: A Cross-Language Perspective. *Annual Review of Psychology*, 52. 369-396.
- Bauman-Waengler, J. (2000) *Articulation and phonological impairments: A clinical focus*. Boston: Allyn & Bacon.

Beck, I. L., McKeown, M. G., Kucan, L. (2002) *Bringing words to life: Robust Vocabulary Instruction*. New York: The Guilford Press.

Berko, J. (1958) The child's learning of english morphology. *Word*, 14. 150-177.

Berman, R. A. (2007) Developing language knowledge and language use across adolescence. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 347-367.

Berman, R. A. (2004) Between emergence and mastery: The long developmental route of language acquisition. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 9-34.

Bernstein, B. (1979) *Jezik i društvene klase*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Berry, M. F. (1969) *Language disorders of children: The bases and diagnoses*. New York: Appleton Century Crofts.

Bialystok, E. (1992) Symbolic representation of letters and numbers. *Cognitive development*, 7(3). 306-310.

Biemiller, A. (2003) Vocabulary: Needed if More Children are to Read Well. *Reading Psychology*, 24. 323-334.

Bishop, D. V. M., Kuvač Kraljević, J., Hržica, G., Kovačević, M., Kologranić Belić, L. (2014) *Test razumijevanja gramatike (TROG-2: HR)*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Blaži, D. (2011) *Artikulacijsko-fonološki poremećaji* (sveučilišna skripta). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Blaži, D., Opačak, I. (2010) Teorijski prikaz dječje govorne apraksije i ostalih jezično-govornih poremećaja na temelju diferencijalno-dijagnostičkih parametara. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1). 49-63.

Blaži, D., Arapović, D. (2003) Artikulacijski nasuprot fonološkom poremećaju. *Govor XX(1-2)*. 27-38.

Blaži, D., Vancaš, M., Kovačević, M. (2001) Glagolska i imenska morfologija u ranom usvajanju hrvatskog jezika. U: D. Sesar, I. Vidović Bolt (ur.) *Zbornik radova II. slavističkoga kongresa*. Zagreb: Filozofski fakultet, Hrvatsko filološko društvo. 341-348.

Bloom, P., Keil, F. C. (2001) Thinking through language. *Mind & Language*, 16(4). 351-367.

Blum-Kulka, S. (2004) The role of peer interaction in later pragmatic development: The case of speech representation. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 191-211.

Botting, N. (2002) Narrative as a tool for the assessment of linguistic and pragmatic impairments. *Child Language Teaching and Therapy*, 18(1). 1-21.

Boyle, J., McCartney, E., Forbes, J., O'Hare, A. (2007) *Language therapy manual: health technology assessment*. Glasgow: University of Strathclyde.

Brown, R. (1973) *A first language: the early stages*. Cambridge: Harvard University Press.

Burden, V., Scott, C. M. Forge, J., Goodyer, I. (1996) The Cambridge Language and Speech Project (CLASP). I. Detection of language difficulties at 36 to 39 months. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 38. 613-31.

Campbell, R. (2013) Exploring key literacy learning: own name and alphabet. U: L. Miller, R. Drury, R. Campbell (ur.) *Exploring Issues in Early Years Education and Care*. New York: David Fulton Publishers. 19-27.

Caravolas, M., Lervåg, A., Defior, S., Seidlová Málková, G., Hulme, C. (2013) Different patterns, but equivalent predictors, of growth in reading in consistent and inconsistent orthographies. *Psychological Science*, 24(8). 1398-1407.

Carpenter, B., Blackburn, C., Egerton, J. (2009) Introduction. U: B. Carpenter, J. Schloesser, J. Egerton (ur.) *European Developments in Early Childhood Intervention*. Eurlayd - the European Association on Early Intervention, Eurlayd/EAECI.

Carpentieri, J., Fairfax-Cholmeley, K., Litster, J., Vorhaus, J. (2011) *Family literacy in Europe: using parental support initiatives to enhance early literacy development*. London: NRDC, Institute of Education.

Caulfield, R. (2002) Babytalk: Developmental Precourses to Speech. *Early Childhood Education Journal*, 30(1). 59-62.

Cepanec, M. (u pripremi) *Ljestvica za procjenu ranog komunikacijskog i simboličkog razvoja- razvojni profil*. Zagreb.

Chomsky, C. (1969) *The Acquisition of Syntax in Children From 5 to 10*. Cambridge: MIT Press.

Cohen, L., Chehimi, S. (2010) The Imperative for Primary Prevention. U: L. Cohen, V. Chavez, S. Chehimi (ur.) *Prevention is primary: Strategies for community wellbeing*. San Francisco: Jossey-Bass & ALPHA. 3-31.

Conti-Ramsden, G., Durkin, K. (2008) Language and independence in adolescents with and without a history of specific language impairment (SLI). *Journal of Speech Language Hearing Research*, 51(1). 70-83.

Craig, A., Hancock, K., Tran, Y., Craig, M., Peters, K. (2002) Epidemiology of stuttering in the communication across the entire life span. *Journal of Speech Language Hearing Research*, 45. 1097-1105.

Cvetko, J. (2004) Rana intervencija unutar obitelji za djecu s autizmom. *Autizam*, 1(24). 19-25.

Darwin, C. (1877) *A Biographical Sketch of an Infant*. *Mind*, 2. 285–294.

De Moor, J. M. H., Van Waesberghe, B. T. M., Hosman, J. B. L., Jaeken, D., Miedema, S. (1993) Early intervention for children with developmental disabilities: manifesto of the Eurlayd working party. *International Journal of Rehabilitation Research*, 16(1). 23-32.

Dhillon, R. (2010) Examining the 'Noun Bias': A Structural Approach. *Working Papers in Linguistics*, 16(1). 51-60.

Dickinson, D. K., McCabe A. (2001) Bringing it all together: The multiple origins, skills, and environmental supports of early literacy. *Learning Disabilities Research & Practice*, 16(4). 186-202.

Dockrell, J. E., Messer, D. (2004) Lexical acquisition in the early school years. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 35-53.

Dressler, W. U., Karpf, A. (1995) The Theoretical Relevance of Pre- and Protomorphology in Language Acquisition. U: G. Booij, J. van Marle, (ur.) *Yearbook of Morphology*. Netherlands: Springer Science. 99-122.

Dunn, L. M., Dunn, L. M., Kovačević, M., Padovan, N., Hržica, G., Kuvač Kraljević, J., Mustapić, M., Dobravac, G., Palmović, M. (2010) *Peabody slikovni test rječnika - PPVT-III-HR*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Đuran Sokač, I. (2012) Individualizirani odgojno-obrazovni programi u redovnim predškolskim ustanovama. Specijalistički rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Ellis, N. (2008) Implicit and Explicit Knowledge about Language. U: J. Cenoz,

N. Hornberger (ur.) *Encyclopedia of language and education: Knowledge about Language*. New York: Springer. 119-133.

Ellis, E. M., Thal, D. J. (2008) Early language delay and risk for language impairment. *Perspectives on Language Learning and Education*, 15(3). 93-100.

Erdeljac, V. (2009) *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*. Zagreb: Ibis grafika.

Ervin-Tripp, S. M., Slobin, D. I. (1966) Psycholinguistics. *Annual Review of Psychology*, 17. 435-474.

Farago, E., Arapović, D., Heđever, M. (1998) Phonological-articulation disorders in Croatian children. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 34 (2). 165-181.

Fletcher, P., Reese, E. (2005) Picture book reading with young children: a conceptual framework. *Developmental Review*, 25(1). 64-103.

Gilman, R. (2006) *Individual vs. Group Administered Tests*. <http://www.education.com/reference/article/individual-vs-group-administered-tests/#B> (1.7.2014.)

Gombert, J. E. (1992) *Metalinguistic development*. Chicago: The University Chicago Press.

Góral-Półrola, J., Tarkowski, Z. (2014) Cluttering: A Multifaceted Communication Disorder. *Perspectives on Global Issues in Communication Sciences and Related Disorders*, 4. 63-67.

Goswami, U. (2002) In the beginning was the rhyme? A reflection on Hulme, Hatcher, Nation, Brown, Adams & Stuart. *Journal of Experimental Child Psychology*, 82. 47-57.

Habib, M. (2000) The neurological basis of developmental dyslexia: An overview and working hypothesis. *Brain*, 123(12). 2373-2399.

Harley, T. (2003) *The Psychology of Language: From Data to Theory*. New York: Psychology Press.

Harris, C. L. (2003) *Language and cognition. Encyclopedia of Cognitive Science*. London: MacMillan. <http://www.bu.edu/psych/charris/papers/Encyclopedia.pdf> (20.8.2014.).

Haynes, W. O., Pindzola, R. H. (2004) *Diagnosis And Evaluation In Speech Pathology*. Boston: Allyn & Bacon.

Hedge, M. N. (2006) *A Coursebook on Aphasia and Other Neurogenic Language Disorders*. Canada: Delmar Cengage Learning.

Hržica, G., Lice, K. (2013) Morfološke pogreške u uzorcima govornog jezika djece urednog jezičnog razvoja i djece s posebnim jezičnim teškoćama. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 4(1). 65-77.

Hržica, G., Ordulj, A. (2013) Dvočlane glagolske konstrukcije u usvajanju hrvatskoga jezika. *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39(2). 433-456.

Hržica, G. (2012) Daj mi to napisaj: preopćavanja glagolske osnove u usvajanju hrvatskog jezika. *Suvremena lingvistika*, 38(74). 189-208.

Hržica, G. (2011) Pojavljivanje morfoloških kategorija i sintaktičkih obrazaca glagola u usvajanju hrvatskog jezika. Kvalifikacijski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za lingvistiku.

Ingemarsson, M., Ovstebo Grini, B. (2009) Language Intervention in Daily Life: The Karlstad model of Language Learning. U: B. Carpenter, J., Schloesser, J. Egerton, (ur.) *European Developments in Early Childhood Intervention*. Eurlayd – the European Association on Early Intervention, Eurlayd/EAECI. 69-90.

Ivšac Pavliša, J., Lenček, M. (2011) Fonološke vještine i fonološko pamćenje: neke razlike između djece urednoga jezičnoga razvoja, djece s perinatalnim oštećenjem mozga i djece s posebnim jezičnim teškoćama kao temeljni prediktor čitanja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1). 1-16.

Jelaska, Z. (2004) *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Jelaska, Z., Kovačević, M. (2001) Odnos glagola i imenica u ranome jezičnome razvoju. U: D. Sesar, I. Vidović Bolt, (ur.) *Zbornik radova II. slavističkoga kongresa*. Zagreb: Filozofski fakultet, Hrvatsko filološko društvo. 441-452.

Johnson, N., Moffatt, J., Smith, J., White, C. (2012) *A Guide to Early Intervention Group Therapy*. Maple Ridge: Ridge Meadows Child Development Centre Society.

Justice, L. M., Ezell, H. K. (2001) Word and print awareness in 4-year-old children. *Child Language Teaching and Therapy*, 17 (3). 207-225.

Karmiloff, K., Karmiloff-Smith, A. (2003) *Everything your baby would ask if only he/she could talk*. London: Cassell/Ward Lock.

Karmiloff-Smith, A. (1986) Some fundamental aspects of language development after age 5. U: P. Fletcher, M. Garman, (ur.) *Language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 455-474.

Kavkler, M., Magajna, L., Košak Babuder, M., Zemljak, B., Janželj, L., Andrejčić, M. (2011) *Disleksija-vodič za samostalno učenje studenata i učenika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. (Lenček, M. urednica hrvatskog izdanja).

Kohnert, K., Windsor, J., Ebert, K. D. (2009) Primary or “specific” language impairment and children learning a second language. *Brain and Language*, 109(2-3). 101-111.

Kovačević, M., Palmović, M., Hržica, G. (2009) The Acquisition of Case, Number and Gender in Croatian. U: U. Stephany, M. Voeikova (ur.) *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross-Linguistic Perspective*. Berlin: Mouton De Gruyter. 153-177.

Kovačević, M. (2008) Language awareness in first language acquisition. U: J. Cenoz, N. Hornberger (ur.) *Encyclopedia of language and education: Knowledge about Language*. New York: Springer. 105-117.

Kovačević, M., Jelaska, Z., Kuvač, J., Cepanec, M. (2007) Komunikacijske razvojne ljestvice (KORALJE). Jastrebarsko: Naklada Slap.

Kovačević, M., Kuvač, J. (2004) Jezik udžbenika i jezik djeteta: razumiju li se oni? U: R. Bacalja, (ur.) *Dijete, odgojitelj i učitelj: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa s međunarodnom suradnjom*. Zadar: Sveučilište u Zadru. 93-101.

Kovačević, M. (2002) Hrvatski korpus dječjeg jezika. <http://chilides.psy.cmu.edu> (18.8.2014.)

Kuhn, P. K., Tsao, F.-M., Liu, H.-M. (2003) Foreign-language experience in infancy: Effects of short-term exposure and social interaction on phonetic learning. *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 100(15). 9096-9101.

Kuvač Kraljević, Lenček, M., Matešić, K. (u tisku) Fonološka svjesnost i pismo: pokazatelji rane pismenosti u hrvatskome.

Kuvač Kraljević, J., Hržica, G., Kologranić Belić, L., Padovan, N., Peretić, M., Matić, A., Olujić, M., Srebačić, I. (2015) *Probirni test jezičnih sposobnosti*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Kuvač Kraljević, J., Lenček, M. (2012) *Test za procjenjivanje predvještina čitanja i pisanja (PredČiP)*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Kuvač Kraljević J., Palmović, M. (2011) Spatial and temporal measurements of eye movement in children with dyslexia: individual differences. *Collegium Antropologicum*, 35(1). 191-198.

Kuvač, J. (2007) Usvajanje prvoga jezika: uredan jezični razvoj. U: Cvikić, L. (ur.) *Poučavanje hrvatskoga kao nematerinskoga jezika u predškoli i školi s posebnim osvrtom na poučavanje govornika bajaškoga romskoga*. Zagreb: Profil International. 49-54.

Kuvač, J. (2004) Jezik i spoznaja u ranom dječjem pripovijedanju. Magistarski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Law, J., Lee, W., Roulstone, S., Wren, Y., Zeng, B., Lindsay, G. (2012) "What works": *Intercentions for children and young people with speech, language and communication needs*. London: Department for Education.

Law, J., Garrett, Z., Nye, C. (2010) Speech and language therapy interventions for children with primary speech and language delay or disorder (Review). *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 5. 1-79.

Law, J., Boyle J., Harris F., Harkness A., Nye, C. (1998) Screening for speech and language delay: A systematic review of the literature. *Health Technology Assessment*, 2(9). 1-184.

Lenček, M., Blaži, D., Ivšac, J. (2007) Specifične teškoće učenja: osvrt na probleme u jeziku, čitanju i pisanju. *Magistra ladertina*, 2(2). 107-121.

Lenneberg, E. H. (1967) *Biological Foundations of Language*. New York: Wiley.

Leonard, L. (1998) *Children with Specific Language Impairment*. Cambridge: MIT Press.

Lewis, V., Boucher J., Lupton, L., Watson, S. (2000) Relations between symbolic play, functional play, verbal and non-verbal ability in young children. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 35. 117-127.

Lonigan, C. J., Farver, J. M., Phillips, B. M., Clancy-Menchetti, J. (2011) Promoting the development of preschool children's emergent literacy skills: a randomized evaluation of a literacy-focused curriculum and two professional development models. *Reading and Writing*, 24(3). 305-337.

Lyytinen, H., Aro, M., Holopainen, L., Leiwo, M., Lyytinen, P., Tolvanen, A. (2006) Children's Language Development and Reading Acquisition in Highly Transparent Orthography. U: R. M. Joshi, P. G. Aaron (ur.) *Handbook of orthography and literacy*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 47-62.

Ljubešić, M. (2012) Rana intervencija kod komunikacijskih i jezično-govornih odstupanja. *Paediatrica Croatica*, 56. 202-206.

Ljubešić, M., Cepanec, M. (2012) Rana komunikacija: u čemu je tajna? *Logopedija*, 3(1). 35-45.

Ljubešić, M. (2009) Croatian Perspective on Early Childhood Intervention: being a parent. U: Carpenter, B., Schloesser, J., Egerton, J. (ur.) *European Developments in Early Childhood Intervention*. http://www.eurlyaid.eu/docs/eaei_eci_development_eng.pdf.

Macnamara, J. (1984) *Names for Things: A Study of Human Learning*. Cambridge: MIT Press.

MacWhinney, B. (2001) First Language Acquisition. U: M. Aronoff, J. Rees-Miller (ur.) *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishers. 466-488.

Maital, S. L., Dromi, E., Sagi, A., Bornstein, M. H. (2000) The Hebrew Communicative Development Inventory: language specific properties and cross-linguistic generalizations. *Journal of Child Language*, 27. 43-67.

Matić, A. (2014) Prikaz Pilot Programa grupne jezične terapije. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet.

McGinty, A. S., Sofka, A., Sutton, M., Justice, L. (2006) Fostering print awareness through interactive shared reading. U: A. Van Kleeck, L. Justice (ur.) *Sharing books and stories to promote language and literacy*. San Diego, CA: Plural Publishing. 77-119.

McKenna, M. C., Stahl, S. A. (2003) *Assessment for Reading Instruction*. New York: The Guilford Press.

McLaughlin, M. R. (2011) Speech and language delay in children. *American family physician*, 83(10). 1183-1188.

McNeill, D. (1970) *The acquisition of language. The study of developmental psycholinguistics*. New York: Harper and Row.

Menn, L., Stoel-Gammon, C. (1995) Phonological Development. U: P. Fletcher, B. MacWhinney (ur.) *The Handbook of Child Language*. Oxford: Blackwell Publishers. 335-360.

Mićanović, K. (2006) *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.

Mikas, D., Roudi, B. (2012) Socijalizacija djece s teškoćama u razvoju u ustanovama predškolskog odgoja. *Paediatrica Croatica*, 56 (1). 207-214.

Nelson, H. D., Nygren, P., Walker, M., Nye, C. (2006) Screening for Speech and language delay in Preschool Children: Systematic Evidence Review for the US Preventive Services Task Force. *Pediatrics*, 117. 298-319.

Nicholas, J. S., Carpenter, L. A., King, L. B., Jenner, W., Charles, J. M. (2009) Autism spectrum disorders in preschool-aged children: Prevalence and comparison to a school-aged population. *Annals of Epidemiology*, 19. 808-814.

Nippold, M. A. (2009) School-age children talk about chess: Does knowledge drive syntactic complexity? *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 52. 856-871.

Nippold, M. A., Mansfield, T. C., Billow, J. L., Tomblin, J. B. (2009) Syntactic Development in Adolescents With a History of Language Impairments: A Follow-Up Investigation. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 18. 241-251.

Nippold, M. A. (2007) *Later language development: School-age children, adolescents, and young adults*. Austin, TX: Pro-Ed.

Nippold, M. A. (2004) Research on later language development: International perspectives. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 1-9

Nippold, M. A., Allen, M. M., Kirsch, D. I. (2001) Proverb comprehension as a function of reading proficiency in preadolescents. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 32. 90-100.

Nippold, M. A. (1998) *Later language development: The school-age and adolescent years*. Austin, TX: Pro-Ed.

Nippold, M. A. (1993) Developmental markers in adolescent language: Syntax, semantics, and pragmatics. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 24. 21-28.

O'Connell, M. E., Boat, T., Warner, K. E. (2009) *Preventing Mental, Emotional, and Behavioral Disorders Among Young People: Progress and Possibilities*. Washington: National Academies Press US Available.

Oller, D. K., Eilers, R.E. (1988) The Role of Audition in Infant Babbling. *Child Development*, 59. 441-449.

Oller, D. K. (1980) The Emergence of the Sound of Speech in Infancy. U: G. Yeni-Komshian, J. Kavanagh, C. Ferguson (ur.) *Child Phonology: Production*. New York: Academic Press. 93-112.

Olujic, M. (2014) Usporedba individualnog i grupnog probirnog instrumenta za ispitivanje jezičnih sposobnosti kod predškolske djece (5 i 6 godina). Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Olujic, M., Kuvač Kraljević, J., Hržica, G., Srebačić, I., Matić, A., Kologranić Belić, L., Padovan, N., Peretić, M. (2014) Probir jezičnih sposobnosti u predškolskoj dobi: individualni ili grupni? *Logopedija*, 4(1). 23-30.

Petz, B., Furlan, I., Kljaić, S., Kolesarić, M., Szabo, S., Šverko, B. (2005) *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Pintarić Mlinar, Lj. (2014) *Priručnik za razvoj inkluzivnih ustanova ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja*. Jastrebarsko-Zagreb: Dječji vrtić Radost i Printera.

Pinjatela, R., Joković Oreb, I. (2010) Rana intervencija kod djece visokorizične za odstupanja u motoričkom razvoju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 46(1). 80-102.

Posokhova, I. (2005) *Izgovor: kako ga poboljšati*. Lekenik: Ostvarenje.

Preston, J. L., Frost, S. J., Mencl, W. E., Fulbright, R. K., Landi, N., Grigorenko, E., Jacobsen, L., Pugh, K. R. (2010) Early and late talkers: school-age language, literacy and neurolinguistic differences. *Brain*, 133(8). 2185-2195.

Proctor A., Duff, M., Yairi, E. (2002) Early childhood stuttering: African Americans and European Americans. *ASHA Leader*, 4(15). 102.

Pullen, P. C., Justice, L. M. (2003) Enhancing phonological awareness, print awareness, and oral language skills in preschool children. *Intervention in School and Clinic*, 39 (2). 87-98.

Rack, J. P., Snowling, M. J., Olson, R. K. (1992) Then on word reading deficit in developmental dyslexia. *Reading Research Quarterly*, 27(1). 29-53.

Radić, Ž., Kuvač Kraljević, J., Kovačević, M. (2010) Udžbenik kao poticaj ili prepreka leksičkomu razvoju. *Lahor*, 5(9). 43-59.

Raven, J. C. (1995) *Progresivne matrice u boji (CPM)*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Ravid, D., Tolchinsky, L. (2002) Developing linguistic literacy: A comprehensive model. *Journal of Child Language*, 29. 419-448.

Ravlić, S. (2012) *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr> (1. 10. 2014).

Reed, V. A. (2005) *An introduction to Children with Language Disorders*. Boston: Allyn & Bacon.

Reid, G. (2013) *Disleksija - potpuni vodič za roditelje i one koji im pomažu*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Reid, G., Green, S. (2011) *100+ Ideas for Supporting Students with Dyslexia*. London: Continuum Books.

Rescorla, L., Lee, E. C. (2000) Language impairment in children. U: T. Layton, L. Watson (ur.) *Early language impairment in children: Nature*. New York: Delmar Publication. 1-38.

Rescorla, L., Roberts, J., Dahlsgaard, K. (1997) Late Talkers at Outcome at Age 3. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 40(3). 556-566.

Rice, M. L., Taylor, C. L., Zubrick, S. R. (2008) Language outcomes of 7-year-old children with or without a history of late language emergence at 24 months. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 51(2). 394-407.

Roos, E. M., Weismer, S. E. (2008) Language outcomes of late talking toddlers at preschool and beyond. *Perspectives on Language Learning and Education*, 15(3). 119-126.

Rosch, E. (1975) Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104(3). 192-233.

Rosch, E. (1973) Natural categories. *Cognitive Psychology*, 4. 328-350.

Roth, F. P., Worthington, C. K. (2005) *Treatment Resource*. USA: Delmar Cengage Learning.

Roulstone, S., Wren, Y., Bakopoulou, I., Goodlad, S., Lindsay, G. (2012) *Exploring interventions for children and young people with speech, language and communication needs: A study of practice*. London: Department for Education.

Samardžija, M. (2003) *Leksikologija hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Sardelić, S., Rendulić, A. (2012) Sindrom brzopletosti: prepoznavanje i razlučivanje. Čovjek i govor, znanstveno stručna monografija VII. Međunarodnog simpozija verbotonalnog sistema. Zagreb: Poliklinika SUVAG, 443-457.

Sardelić, S., Šikić, N. (2008) Neurogeno mucanje kod djece. *Paediatrica Croatica*, 52(3). 222- 223.

Schöler, H., Braun, L., Keilmann, A. (2003) *Intelligenz - Ein relevantes differentialdiagnostisches Merkmal bei Sprachentwicklungsstörungen? Arbeitsberichte aus dem Forschungsprojekt „Differentialdiagnostik“*. Berrich 14. Heidelberg: University of Heidelberg.

Scott, J. A. (2005) Creating Opportunities to Acquire New Word Meanings From Text. U: E. E. Hiebert, M. L. Kamil (ur.) *Teaching and Learning Vocabulary: Bringing Research to Practice*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associate. 69-94.

Scovel, T. (2001) *Psycholinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Sénéchal, M. (1997) The differential effect of story book reading on preschoolers' acquisition of expressive and receptive vocabulary. *Journal of Child Language*, 24(1). 123-138.

Sharp, H., M., Hillenbrand, K. (2008) Speech and language development and disorders in children. *Pediatric Clinics of North America*, 55(5). 1159-1173.

Shipley, K. G., McAfee, J. G. (2004) *Assessment in Speech-Language Pathology*. USA: Delmar Cengage Learning.

Shriberg, L. D., Aram, D. M., Kwiatkowski, J. (1997) Developmental apraxia of speech: I. Descriptive and theoretical perspectives. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40. 273–285.

Silić, J., Pranjković, I. (2005) *Gramatika hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Silvén, M., Ahtola, A., Niemi, P. (2003) Early words, multiword utterances and maternal reading strategies as predictors of mastering word inflections in Finnish. *Journal of Child Language*, 30(2). 253-279.

Soodla, P. (2011) Picture-elicited narratives of Estonian children at the kindergarten-school transition as a measure of language competence. Doctoral dissertation. Estonia: University of Tartu, Faculty of Social Sciences and Education.

St. Louis, K. O., Schulte, K. (2011) Defining cluttering: the lowest common denominator. U: D. Ward, K. Scaler Scott (ur.) *Cluttering: A Handbook of Research, Intervention and Education*. New York: Psychology Press. 233-253.

Sternberg, R. J. (2005) *Kognitivna psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Sturner, R. A., Layton, T. L., Evans, A. W., Heller, J. H., Funk, S. G., Machon, M. W. (1994) Preschool Speech and Language Screening: A Review of Currently Available Tests. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 3(1). 25-36.

Škarić, I. (1991) Fonetika hrvatskoga književnog jezika. U: M. Moguš, I. Škarić, D. Brozović, S. Težak, S. Babić, S. Pavešić (ur.) *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU-Globus. 61-379.

Thordardottir, E. T., Weismer, S. E., Evans, J. L. (2002) Continuity in lexical and morphological development in Icelandic and English-speaking 2-year-olds. *First Language*, 22. 3-28.

Tolchinsky, L. (2004) The nature and scope of later language development. U: R. A. Berman (ur.) *Language Development across Childhood and Adolescence: Psycholinguistic and Crosslinguistic Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 233-247.

Tomblin, B., Records, N. L., Buckwalter, P., Zhang, X., Smith, E., O'Brien, M. (1997) Prevalence of Specific Language Impairment in Kindergarten Children. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 40. 1245-1260.

Trask, R. L. (2005) *Temeljni lingvistički pojmovi*. Zagreb: Školska knjiga

Tribushinina, E., van den Bergh, H. H., Kilani-Schoch, M., Aksu-Koç, A., Dabašinskiene, I., Hržica, G., Korecky-Kröll, K., Noccetti, S., Dressler, W.U. (2013) The role of explicit contrast in adjective acquisition: Longitudinal study of spontaneous child speech. *First language*, 33(6), 594-616.

Ukrainetz, T. A., Justice, L. M., Kaderavek, J. N., Eisenberg, S. L., Gillam, R. B., Harm, H. M. (2005) The Development of Expressive Elaboration in Fictional Narratives. *Journal Of Speech, Language & Hearing Research*, 48(6). 1363-1377.

US Preventive Task Force (2006) Screening for speech and language delay in preeschool children: Recommendation statement. *Pediatrics*, 117. 497-501.

Vasta, R., Maith, M. M., Miller, S. A. (2005) *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Velleman, S. (2003) Key Factors in Appropriate Therapy Approach for Childhood Apraxia of Speech. <https://www.kintera.org/site/apps/nl/content2.asp?c=chKMI0PIIsE&b=701773&ct=464153> (9.7.2014.)

Wake, M., Biostatsa, E., Tobin, S., Levickis, P., Gold, L., Ukoumunne, O. C., Zens, N., Goldfeld, S., Le, H., Jaw, L., Reilly, S. (2013) Randomized trial of a population-based, home-delivered intervention for preschool language delay. *Pediatrics*, 132(4). 895-904.

Wake, M., Levickis, P., Tobin, S., Zens, N., Law, J., Gold, L., Ukoumunne, O. C., Goldfeld, S., Skeat, J., Reilly, S. (2012) Improving outcomes of preschool language delay in the community: protocol for the Language for Learning randomised controlled trial. *Pediatrics*, 12(96).

Ward, D. (2006) *Stuttering and Cluttering: Frameworks for Understanding and Treatment*. New York: Psychology Press.

Wasik, B. A., Bond, M. A. (2001) Beyond the pages of a book: interactive book reading and language development in preschool classrooms. *Journal of Educational Psychology*, 93(2). 243-250.

Wechsler, D. (1999) *Wechsler Abbreviated Scale of Intelligence™ (WASI™)*. San Antonio: Psychological Corporation.

Whitehurst, G. J., Lonigan, C. J. (1998) Child development and early literacy. *Child Development*, 69(3). 848-872.

Wong, V., Lee, P. W. H., Lieh-Mak, F., Yeung, C. Y., Leung, P. W. L., Luk, S. L., Yiu, E. (1992) Language screening in preschool Chinese children. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 27(3). 247-264.

Yairi, E., Ambrose, N. (2005) *Early Childhood Stuttering*. Austin: Pro-Ed.

Yule, G. (2010) *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yule, G., Widdowson, H. G. (1996) *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

Ziegler, J. C., Bertrand, D., Tóth, D., Csépe, V., Reis, A., Faísca, L., Saine, N., Lyytinen, H., Vaessen, A., Blomert, L. (2010) Orthographic Depth and Its Impact on Universal Predictors of Reading: A Cross-Language Investigation. *Psychological Science*, 21(4). 551-559.

Ziegler, J. C., Goswami, U. (2006) Becoming literate in different languages: similar problems, different solutions. *Developmental Science*, 9(5). 429-453.

POVEZNICE:

- American Speech-Language-Hearing Association, ASHA (2011) *Speech-Language Pathology Medical Review Guidelines*. <http://www.asha.org/uploadedFiles/SLP-Medical-Review-Guidelines.pdf> (20.7.2014.)
- American Speech-Language-Hearing Association, ASHA (2008) *Roles and Responsibilities of Speech-Language Pathologists in Early Intervention: Guidelines*. <http://www.asha.org/policy/GL2008-00293/> (23.9.2014.)
- American Speech-Language-Hearing Association, ASHA (2007) *Childhood apraxia of speech* ŠTechnical ReportĆ. www.asha.org/policy (22.7.2014.)
- American Speech-Language-Hearing Association, ASHA (2004) *Preferred Practice Patterns for the Profession of Speech-Language Pathology*. <http://www.asha.org/uploadedFiles/PP2004-00191.pdf> (23.9.2014.)
- American Speech-Language-Hearing Association, ASHA (1999) *Terminology pertaining to fluency and fluency disorders: guidelines*. <http://www.asha.org/docs/html/GL1999-00063.html#sthash.r6iWCi3x.dpuf> (10.7.2014.)
- The American Board of Preventive Medicine. *Booklet of Information*. <https://www.theabpm.org/public/infobook.pdf> (23.9.2014.)
- Comité Permanent de Liaison des Orthophonistes-Logopèdes de l'UE Standing Liaison/Committee of EU Speech and Language Therapists and Logopedists – CPLOL (2000) *Guidelines for prevention in speech and language therapy*. <http://www.cplol.eu/eng/guidelines.html> (25.9.2014.)
- Državni zavod za statistiku. www.dzs.hr (1.10.2014.)
- European Agency for Development in Special Needs and Inclusive Education (2005) *Early Childhood Intervention: Analysis of Situations in Europe - Key Aspects and Recommendations (Summary Report)*. http://www.european-agency.org/sites/default/files/early-childhood-intervention-analysis-of-situations-in-europe-key-aspects-and-recommendations_eci_en.pdf (25.9.2014.)
- Eurostat (2014) European Commission. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Fertility_statistics (20.9.2014.)

- Prevention Institute and The California Endowment with The Urban Institute (2007) *Reducing Health Care Costs through Prevention* Author(s) Institute. http://www.calendow.org/uploadedFiles/Publications/By_Topic/Disparities/General/HE_HealthCareReformPolicyDraft_091507.pdf (22.9.2014)
- The Elementary and Second Education Act. *The No Child Left Behind Act* (2001) U.S. Department of Education. <http://www2.ed.gov/policy/elsec/leg/esea02/index.html> (1.9.2014.)
- The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education (1994) *World conference on special needs education: access and quality*. http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF (1.9.2014.)
- World Health Organization (2002) *Prevention and promotion in mental health*. http://www.who.int/mental_health/media/en/545.pdf (25.9.2014.)

PRAVILNICI I DRUGI RELEVANTNI DOKUMENTI:

- Državni pedagoški standardi predškolskog odgoja i naobrazbe (2008) iz NN 063/2008. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/339617.html> (1.9.2014.)
- Konvencija o pravima djeteta iz NN 12/1993. http://www.unicef.hr/upload/file/300/150215/FILENAME/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta.pdf (1.9.2014.). Odluka o elementima i kriterijima za izbor kandidata za upis u srednje škole u školskoj godini 2014/2015 (2014) MZOŠ. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=13158&sec=3339> (1.9.2014.)
- Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (1991) iz NN23/91. <http://www.propisi.hr/print.php?id=7237> (1.9.2014.)
- Pravilnik o sastavu i načinu rada tijela vještačenja u postupku ostvarivanja prava iz socijalne skrbi i drugih prava po posebnim propisima (2014) iz NN 79/14 i 110/14. <http://www.propisi.hr/print.php?id=7093> (1.9.2014.)
- Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi (2010) MZOŠ. http://dokumenti.ncvvo.hr/Dokumenti/pravilnik_vrjednovanje_os_ss.pdf (1.9.2014.)
- Pravilnik o postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja djeteta, učenika te sastavu stručnog povjerenstva (2014) iz NN 67/14. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=11226> (1.9.2014.)
- Smjernice za izjednačavanje mogućnosti studiranja osoba s disleksijom (2011) http://www.unizg.hr/uredssi/images/datoteke/smjernice_disleksija.pdf (1.9.2014.)
- Upute za prilagodbu ispitne tehnologije na ispitima državne mature. NCVVO (2010)
- Zakon o socijalnoj skrbi Republike Hrvatske iz NN 157/13. <http://www.zakon.hr/z/222/Zakon-o-socijalnoj-skrbi> (25.9.2014.)